

Պրոֆ. Լ. Մեկիսեթ-Ռեկ

ՆՈՐԱԳՅՈՒՏ ՎՐԱՑԱՏԱՌ-ՀԱՅԵՐԵՆ ՋԵՌԱԳԻՐ ԺՈՂՈՎԱԾՈՒՆ ԵՎ
XVII—XIX Դ.Դ. ԱՇՈՒՂԱԿԱՆ ԱՆԾԱՆՈԹ ԽԱՂԵՐԸ

Հայերեն ձեռագրերը վրացատառ գրությամբ, ինչպես և աղբյուրական ու թուրքական ձեռագրերն ու հին ապագիր գրքերը հայատառ գրությամբ, բավականաչափ տարածված էին XVII—XIX դ.դ. նրանք ոչ միայն հետո հարևան տոգովուրդների, մի գեպրում՝ հայերի ու վրացիների, և մյուս գեպրում՝ հայերի ու աղբյուրականների կամ թուրքերի բարեկամական փոխարարներությունների ու համերաշխություն մասին են վկայում, այլև այն հույսերական սխառացիայի արտահայտություններն են, որին հետևում էր որոշ քաղաքական-հասարակական շրջապատի մեջ բնկած այս կամ այն էթնիկական կոլեկտիվը կամ նրա որևէ հաավածը, որինակ՝ հայերը Վրաստանում, սկսած հայ թագավորություն—խղիանությունների անկումից հետո՝ XI կամ XIV դ.դ. Մամուլորայես հայերեն ձեռագրերը վրացատառ գրությամբ ուղղված էին Վրաստանում աստվածաշունչության պահանջներից զրգված, քանի որ Վրաստանում գործող հայ հոգևորականության մեծագույն մասը հայերեն գրել-կարդալ սովորեց։

Համայն Վրաստանի կաթողիկոս-պատրիարք կալիստորատր սիրայիր կերպով մեր տրամադրության աակ զրեց, գիտական կոնսուլտացիայի նպատակով, թրխիսարնակ գորեցի Հակոբ Կոնստանդնի Քիզանովին պատկանող մի-երկու հայերեն ձեռագիր, որոնցից մեկը վրացատառ հայերեն հաավյալառ գրչագիր հանգիսացավ։

Երչագիրը, որ, անկասկած, unicum-ների շարքը պիտի դասվի, գրված է կապույա թղթի վրա in folio, 332 էջ և ամփոփված է կարտոնի կազմի մեջ։ Պաղինացիան նշված է վրացական տառերով։ Ըստ էության այն բազմաբովանդակ և հարուստ մի ժողովածու է, որ սկզբից մինչև վերջը, չնչին քաղաքություններ, թրխիսիի հայկական բարբառի վերածած գրաբարով գրված նյութեր է բնդգրկում, միայն վրացատառ գրությամբ։

Ժողովածուն հիմնականում բաղկացած է 6 զրվագից՝ հետևյալ հաջորդականությամբ. 1. Հին և նոր Ուխտ, էջ 1 ա—86 բ. 2. Հայսմավուրք և ներբողներ, էջ 87 ա—215 բ. 3. Աղոթագիրք, էջ 217 ա—258 ա. 4. Շարական, էջ 269 բ—284. 5. Տաղարան-գանձարան, էջ 286 ա—305 ա. 6. Երգարան-խաղարան, էջ 322 ա—332 բ։

Ձեռագիրը գրված է XIX դ. առաջին կիսին Ստեփան Իսվթի (Դավիթի) Ալամդարովի ձեռքով, որ թե իր և թե իր ընտանիքի անդամների ու աղ-

գրականների անունները համեմատելով է երկրորդ զբաղում՝ վարքագրական-վկայարանական տեքստերի ու ներբողյանների վերջում մուծած հիշատակարաններում, հիմնական տեքստի լեզվով, այսինքն թրքիստի հայկական բարբառի վերածված գրադարով, միայն վրացական զրուխյամբ, եւս յն Ստեփան Այամդարովը հիշատակված է նաև վերջին՝ վեցերորդ զբաղում գեակդած մի քանի խաղում, սրինակ՝ Ջահլ-Օղլանի III երգում, ուր երկու անգամ հիշված է «պարոն Ստեփանը», նաև անանուն երգչի խոսքում, ուր հիշված է «Ստեփանը», և II-ում, ուր հիշված է «Այամդարովը», նույնպես և մի վրացերեն երգում, որ «Մուխամարայի քարթուլի» (այսինքն՝ վրացերեն լուսավարաց) վերնագրերն է կրում, ուր երկրորդ տողում կարդացվում է՝ «Այամդարովի թվաթիւ հաթիւ» (այսինքն՝ Այամդարովի աչքի լույս)։

Ջահլագրի երկրորդ զբաղում մտցրած հիշատակարանները կազմված են միևնույն տրափարետով ու իրար շատ նման են։ Ահա և մի նմուշ այդ հիշատակարաններից հայերեն տառադարձությամբ. «Շնորհից և բարեխուսությամբ սրբուհու կուսին Մարիամու, վաղուրմյա, Քրիստոս Աստված, աշխատող սուրբ զուլա Ստեփան Դավթիլ Այամդարովին և յուր ծնողացն Դավթիլ և Սադին, և յուր կողակցսնցն Մայինին* և Մարիամին**, և յուր եղբորանցն և քվիրանցն և յուր միամոր վաղուցն Դավթիլին, և յուր հին և նուր ննջիցիւնն, և վաղարկաթաթ վաղարկի ասեք. Աստված և ձեզ վաղարկեցի ի փառս Քրիստոսի Աստուծո մերո. ամեն»։

Ինչ վերաբերում է ժողովածուի բովանդակությանը, սրա մասին պետք է ասել հետևյալը.

Առաջին դրվագում մտցրած նյութը ներկայացնում է, առանց բացառության, պատմվածքների 31-ի չափ, որ կազմված է Աստվածաշնչի Հին և Նոր Աւեստի հատվածների հիման վրա և, այսպիսով, ոչ մի նորություն չի ներկայացնում։

Համեմատաբար ավելի հետաքրքիր է նրկւարդ դրվագը, ուր ամփոփված են վարքաբանական-վկայարանական տեքստեր ու ներբողներ ընդհանուր և հայոց եկեղեցու սրբերի վերաբերյալ, ընդամենը 33 հատ, Այս սրբերն են՝ Դրիգոր Ակրականտացի, Սրապիոն և արքա Մարկոս, Մարկոս Հոռմայեցի, Դուկիոս (Լուվկիոս), Հովհաննես (Օհանես) Գառնեցի, Սեդրևարոս և Գոնտանդին թագավոր, Դրիգոր Լուսավորիչ, Գուրիան, Մառնաս և Արիբաս սարկավազ, Կողմուս և Դամիանոս, Հակովիկ պարսիկ, Պողոս և յուր կինը, Ստեփանոս «ամենամաքուր վարդապետ»՝ Օսկանա որդին, Հովհան Ոսկեբերան, Եփրեմ Խորեն, Քարիտոնե կինը և ներքինին, Եվդոկե կույսը, Էփրոսինե կույսը, Կատարինե հանճարեղ կույսը, Մարիամ Եգիպտացի, Դեորդ զորավար, Երինե կույսը, Կյուրեղ եպիսկոպոսն ու նրա մայր Աննան, Կիրակոսն ու նրա քույր Ուրբաթը, Տայասա, Զուլիտա ու նրա որդի Կիրակոսը, Մարիանե կույսը, Սամվել, Մանվել ու Իսմայել եղբայրները, Հոր արդարը, Մարիամ աստվածածինը, Մարա ստրատելյան և Թուսինոսը, Մարտիանոս, Մարկոս և Մակար հգնավորք Կոննոս։

* Առաջին կինն է՝ Լ. Մ.-Բ.։

** Անկասկած, երկրորդ կինն է՝ Լ. Մ.-Բ.։

Այս՝ երկրորդ դրվագում ամփոփված վարք և վկայարանությունները հիմնականում շփվում են հայոց «Յայսմաւումքի» տեր-Բարայի խմբագրությանը, որ կաղմված է Կիլիկիայում XIII դարի առաջին կեսում:

Երրորդ դրվագում մուծած է 10-ի չափ աղոթք՝ 4 — Եփրեմի, 1 — Աթանասի և Եփրեմի, 2 — Գրիգոր Լուսավորչի, 2 — Գրիգոր Նարեկացու և 1 — անծանոթ հեղինակի:

Չորրորդ դրվագում մտցրած են ղլխավորապես Ննջեցյաներին նվիրված շարականներ, մասամբ նաև մունկանց նվիրվածները, ընդամենը 58 հատ:

Հինգերորդ դրվագում ամփոփված են աղեր, նվիրված սուրբ հոգուն, փրկչին, Մարիամ աստվածածնուն, Երուսաղեմին, նաև պարնան, սիրո, ուրախության ու բարեկամության մասին և այլն:

Վերջապես, վեցերորդ դրվագում, որ ինքնուրույն է և ամենահետաքրքիրը, ղեկավարված են 18-ի չափ աշուղական խաղեր այլ և այլ լեզուներով՝ 4 վրացերեն, 4 ադրբեջաներեն և թուրքերեն, մնացած 10-ը՝ հայերեն: Վերջին շարքում 3-ը Ջահել-Օղլանին է, 3-ը՝ Ստեփանոսի, 2-ը՝ Շամչի-Մելքոյի և 2-ը անծանոթ հեղինակի:

Քանի որ ցուցակագրած ձեռագրում ամենահետաքրքիրը վեցերորդ դրվագն է, ուր առանձնապես աչքի են ընկնում հայերեն աշուղական խաղերը, մենք կաշխատենք ստորև տալ այդ դրվագի մեջ մտած բանաստեղծությունների համառոտ բնութագիրը:

Վրացերեն երգերից տուփիմը (էջ 323 ա) բաղկացած է տարբեր մեծություն ունեցող (5-ից մինչև 7 տող) տներից, ընդամենը պարունակելով 25 տող, և սկսվում է հեանյալ բառերով. «Սղեո, սխվասգան ումետես շե շեվիձլեի քրթամաս» և այլն:

Սեկրորդ (էջ 323 բ), որ սլարունակում է 6 տուն կամ 23 տող, Ալ. Ճավնավաձեի համապատասխան ռաանավորի* վարիանտն է և սկսվում է այսպես.

«Հոր, գրոնի, գրոնի նադերնի մտկբարաթ»:

Երրորդ երգը, որ «Մուխամբադի քարթուլի» վերնագիրն է կրում (էջ 327 բ — 328 ա), բաղկացած է 5 տնից կամ 30 տողից, և սկսվում է այսպես՝

«Հաի, հաի, միղեղո, խար սաղ՝ վարելի

Ալամդարովիս թվաթա նաթելի»:

Չորրորդ երգը (էջ 331 բ) բաղկացած է 4 տնից կամ 25 տողից, սկսվում է այսպես.

«Յեմձիփե ծիգնս իծերերա, միսպան վարդի իփարերա»:

Վերջապես, հիմնվերորդ երգը (էջ 332 ա), որ բաղկացած է 4 տնից կամ 16 տողից, երկրորդի պես Ալ. Ճավնավաձեի ռաանավորի վարիանտն է ** սկսվում է այսպես.

«Ճմունդիս մախովիլի գուլսա մսոմիա»:

Վրացերեն բոլոր երգերը սիրային են և այս հոդվածի հետ զուգընթացարար ամբողջապես հրատարակվում են մեր հատուկ հոդվածին կից,

* Ալ. Ճավնավաձեի երկերը, Ի. Գրիշաշվիլու խմբագրությամբ, Պր., 1940, էջ 4:

** Նույն տեղը, էջ 63:

որ տպագրվում է Թբիլիսիի Ստալինի անվան Պետական Համալսարանի Աշխատությունների XXVI հատորում (1944), էջ 193 - 196:

Աղբյուրներում և թուրքական երգերն են 4 հատ են, որոնցից 3-ը անձանոթ հեղինակի և մեկը՝ «Գյուրգյուր» Այս երգերի սկզբնական տպագրն են. առաջինը (էջ 325 ա) «Թավրիզ ուշայամ իրում սոչաուր», երկրորդը (էջ 327 բ)՝ «Կազր մեկում բզա բար ցովաթ», երրորդը (էջ 328 բ)՝ «Էս Բորսուի արիս, խոջա ուզուր օլսուն ցեղան», և չորրորդը (էջ 332 ա)՝ «Զավուր բառ տում իոյաչում ցի բալամազմին»:

Հայերեն խաղերը վրացերենից և աղբյուրներում թուրքականից տարբերվում են նրանով, որ մե-երկու բացառությամբ պարունակում են իրենց հեղինակների անունները, որոնք են Ջահեթ-Օղլան, Սահփանուս և Շամչի-Մելքո:

Ջահեթ-Օղլան՝ կեղծանուն է, որ նշանակում է «երիտասարդ որդի» և որով հայանի էր Թբիլիսիի աշուղ-երգիչը Ըսա Դ. Ախվերդյանի վկայությամբ, «Ջահեթ Օղլանը Մոզգոսքում բազաղ էր, ինքը Թիֆլիսի ծնունդ էր. խաբաղ (կոշկակար) էսաառե Դրեկիրոյի տղան էր»։ Սրա ստեղծագործությունից պարզ հայանի էր 4 խաղ, որոնք վրա ալմմ, բառնորակյուա ձեռագիր ժողովածուի, ավելանում է 3-ը. 1. «Մուխամբաղ. Թե սուս ունիմ, իմ ցիվանա անիս ցուն» (էջ 374 ա), 3. աուն - 48 տողից բաղկացած. 2. «Ի՛ն թնգություն ունիս բարութ թվանցի» (էջ 325 բ), 1 աուն - 19 տող. 3. «Պարուն Սահփան, յաղուց բեղամաղ իս ցուն» (էջ 332 բ), 2 աուն - 23 տող. Բոլոր խաղերը 11 (7)-վանկանի են:

Ջահեթ-Օղլանի խաղերից հետո գալիս են Սահփանուսի (XVII ց.) 3 խաղերը, որ կատարյալ նորություն է. 1. «Իմ աջնվույց լույս պատկիրից» (էջ 326 բ), 5 աուն - 25 տող. 2. «Իմ սիրելու լույս պատկիրին տխաթյուն» (էջ 326 բ), 5 աուն - 20 տող և 3. «Մաքուր և սուրփ բուսյանց քույին վա-վազիմ» (էջ 327 ա), 5 աուն - 20 տող. Բոլոր խաղերը 11-վանկանի են:

Սահփանուսի խաղերին անմիջապես հետևում են անձանոթ երգչի 2 խաղերը՝ 1. «Իմ սիրելի, մոզա արի, հալց իմանում» (էջ 330 ա), 5 աուն - 20 տող, 11-վանկանի և 2. «Ով, սիրելի, միթե չիս ձիր միսկն իսկի չիմ գալի» (էջ 329 ա - բ), 5 աուն - 35 տող, 15-վանկանի:

Ձեռագիր ժողովածուի վերջում գեանցված են Շամչի-Մելքոյի 2 խաղերը՝ 1. «Սե աարի ցնացի Պենտեկինց բազն» (էջ 330 բ), 5 աուն - 20 տող, 11-վանկանի և 2. «Ուղում իմ թարիվի անիմ, Տալավրեցի չուն Առաքիլ» (էջ 331 ա), 7 աուն - 35 տող, 15-վանկանի: Սրանցից առաջինը «թեթ-լիս» է, ի նկատի ունի Պենտեկինց բազր և հիշեցնում է Դարբեղիարի նման-որինակ խաղը Չիթախենց բազրի մասին¹: Իսկ վերջինը մի նոր վարիանս է Տալավրեցի Առաքիլին նվիրված խաղի²:

Երկուսն էլ գավեշտական-ծաղրական բնույթ են կրում և Թբիլիսիի ու նրա շրջակայքի կենցաղին վերաբերում (սրանց վրացերեն չափածո մեք թարգմանություներ տպագրվում է վերահիշյալ հոդվածում՝ «Թ. Պետ. Համ. Աշխատ. XXVI, էջ 198 - 199»:

¹ Հայ աշուղներ՝ II, Թ. 1908, էջ 494, ձան. I՝

² Հմմտ. В. Ерюсов, Песня Арменин М., 1915, стр. 59.

³ Հայ աշուղներ, II, էջ 251 - 252:

⁴ Նույն տեղը, էջ 265 - 266:

Շամշի-Մելքո—թրխիսեցի Մելքոն Գուլջանովի կեղծանունն է, նա ապրել է XVII դարի երկրորդ կեսում և XIX-ի սկզբում. ծնված պիտի լինի 1740—50-ական թվականներին, վախճանվել է 1820—30-ական թվականներին։ Արհեստով եղել է ժամագործ, ուստի և կոչվել է «Շամշի-Մելքո», որ ժամագործ Մելքո է նշանակում։ Նրա ստեղծագործությունից մեզ հասել են մոտ 14 հայերեն և 7 վրացերեն խաղեր։

Առհասարակ պիտի էլ ասել, որ մեր շուքակազրած ձեռադիր ժողովածուն մեծ արժեք ունեցող մասյան է թե՛ բովանդակության և թե՛ լեզվի տեսակետից, քանի որ հարուստ նյութ է պարունակում թրխիսիի հայ բարրասի ուսումնասիրություն համար, իհարկե, Սայաթ-Նովայից հետո։

Ահա և նորագյուտ ձեռագիր-ժողովածուի մեջ մտցրած հայ աշուղական պոեզիայի անտիպ նմուշները։

Թ. ՄՏԼՈՒՄ, Ն. ՈՒՄ

I

1. Իմ ազնվույց լույս պատկերիդ տիսության,
Ծանկամ յիս միշտ ջիրյալ՝ սրախի կարոտիվ, կար [տախիվ.]
Դասնդի երբեք դադար չունիմ ի լալու, ի լալու,
Լույս պես թռչնիկ կարմիր վարժին կաթտիվ, կարոտիվ
Լամ և ողբամ կարոտիվ։
2. Դեմք-պատկերդ վուրպես լուսին լրացյալ, լրացյալ,
Մինչ տըսանիմ լինի սրտիվ ցնծացյալ, ցնծա[ցյալ.]
Այսօր հիննի՝ ևղիր անտիս ծաղկիցյալ, ծաղկիցյալ,
Խուռ համար արտասովիմ յիս կարոտիվ, կարոտիվ
Լամ և ողբամ խուռ սրտիվ։
3. Հյուս ծամիրույց գանգուռ-գանգուռ վուլուրյալ,
Ովաք տեսնեք խելոք լինի մուլուրյալ, մուլ[ուրյալ.]
Միթե միայն յիս իմ սիրովդ զլուրյալ, զլո[բյալ.]
Եվ բազումք կան պուրյալ կարոտիվ, կարոտիվ
Լամ և վուղբամ խուռ սրտիվ։
4. Բուշուն կարոտակիս նման բլբուլի, բլբուլի,
Տիվ և գիշեր քույզ կարոտիվ իմ լալի, իմ լալի.
Մերդիմ առ քեզ, իմ քաղցրիկ վարժ ցանկալի, ցանկալի.
Ջիտ մի սպանիր անտիս քույն կարոտիվ, կարոտիվ.
[Լամ և վուղբամ խուռ սրտիվ]։
5. Է բախկան, քանի տանջիս այդ սիրուն, այդ սիրուն.
Մինչդեռ տունիս, լինի սրտիկդ իրարուն։

* Է. Մելիքսեթ-Բեկ. Հայոց հին գրականության պատմությունը, վրացերեն, Թբ. 1941, էջ 206—213։ Ավելի մանրամասն՝ մեր Շամշի Մելքո համուկ աշխատության մեջ, որ պատրաստ է տպագրության։

¹ Ջիրյալ - զերմագյուծ։ 2 Այսօր հիննի—այսօրմանից։

Շատ խուկմանն լցավ ի սիրտս իմ արյուն.
Վուրպես սիրահարի սիրույդ կարոտիվ, կարոտիվ.
Լամ և վուղրամ կարոտիվ, կարոտիվ:

II

1. Իմ սիրելու լույս պատկերին տխուրթյան
Ծանկամ յիս միշտ ջերբալ սրտիվ, կարոտիվ.
Դանդի երբեք դադար չունիմ ի լալու,
Վուրպես թոչնակ կարմիր վարթին կարոտիվ.
2. Թուխ մազերդ զանգուռ-զանգուռ վուլուրյալ.
Շատ մարթ տեսա, խելոքներն մոլորյալ.
Միթե միայն յիս իմ սիրովդ զլորյալ.
Այլ և բազումք կան զլորյալ կարոտիվ:
3. Դեմք-պատկերիդ վուրպես լուսին լրացյալ.
Տեսանելով լինի սիրտս ցնծացյալ,
Այսօր էլա սիրեկնեմես չիտացյալ,
Խնդուր համա արտասովիմ յիս կարոտիվ:
4. Բուռնեք սիրահարին նման բլրուլի,
Դիշեր-ցերեկ քույդ կարոտիվ իմ լալի,
Հեղս խոսի, իմ կարմիր վարթ ցանկալի.
Ինձ մի սպանիր անտիս քույն կարոտիվ:
5. Բստեփաննուս քանի էրվիս այդ սիրույն,
Վուր չիս տեսնում լինի սիրույդ իրերուն,
Փիքը անելով լցավ սիրտդ քու արյուն.
Վուրպես սիրահարի սիրույդ կարոտիվ:

III

1. Մաքուր ե սուրփ ըստինց քույին վափազիմ,
Սեր իմ, փափազիմ, դարձուցանիմ, սիրով առնիմ. պաղատիմ,
Սեր իմ, պաղատիմ. սիրահարյալ անտիս քույին տոչորիմ,
Սեր իմ, տոչորիմ. լուսապայծառ զեմքիդ քույին կարոտ իմ,
Սեր իմ, կարոտ իմ:
2. Ի՛նչ արիմք, վուր միւր միղացն բարդացար, սեր իմ,
Միլ զրաձն անողորմն հասկացար. սեր իմ, հաթկացար, սեր իմ,
Ինչքան սիրտ է, զու վուր Լեզքան բարձրացար, սեր իմ,
Դազցրարբարառ ձայնիդ քույին կարոտ իմ, սեր իմ, կարոտ իմ:
3. Բավական է բարկանալդ, խնդրում իմ, սեր իմ, խնդրում իմ.
Այկն ճանփիդ մտիկ տալով պտուռւմ իմ, սեր իմ, պտուռւմ իմ,
Այսքան լալով խիղճ զլուխս զրկում իմ, սեր իմ, զրկում իմ,
Մարքարտաշար շրթանց քույին կարոտ իմ, կարոտ իմ:
4. Միթե միայն յիս առանց քու խամբանամ, սեր իմ, խամբանամ.
Ի՛րնավից զորովությանց թալկանամ, սեր իմ, թալկանամ:

1 Իւարուս — արված:

- Շատ սուքալով* խիլը չէ հասնում զարմանամ, սեր իմ, զարմանամ
 Վուսկիափայլ հյուս ծամերույդ կարոտ իմ, սեր իմ, կարոտ իմ:
 5. Հավուր միում տեսնիլ կուլի հատկապես, սեր իմ, [հատկապես.]
 Կուրախանաս և կու խնդաս ծաղկապես, սեր իմ, ծաղ[կապես]
 Ստեփանուսին մխթարիս արթնապես, սեր իմ, [արթնապես.]
 Պճնադարթյալ աչաց քույին կարոտ իմ, սեր իմ, կարոտ իմ:

Բ. ՉԱՌՉԻ-ՄԵԼՎԻՍ

1. Մե տարի գնացի Պենտելինց բաղն.
 Ինձ բեղամաղ արիր Վերու*** Դողերձի.
 Ինձ լիննց բեղամաղութենի համար
 Թաք փչացիլ էիր հեռու, Դողերձի:
2. Բարաքաթ չլի քու արած բանումն,
 Վերու մեջն կտրվի էդ քու անումն.
 Օղուշաղղ ննզնի Դադսաանումն.
 Իոբլիկ վուտով ման դաս, դերու Դողերձի:
3. Իուն խոմ պանկաղիլ իս թամահութենին,
 Համ սուլթանութենին, համ շահութենին.
 Տեսնիմ՝ դուն հանդիրիս հագ-թանդութենին
 Ծիրտն պտրում [ը] իս, մերու Դողերձու:
4. Քու օրումն չոաստ դաս մե լավ բարու,
 Համաշա հանդիրիս դուն անրախտ չարու.
 Էշդ վիկալնիս դուն, Լհաս սարու,
 Իարով էլ վուշ հիդ դաս, մերու Դողերձի:
5. Դուն իմ սիրտն դուգուն արիր, դազ արիր.
 Ծիծաղեցար, ուրախացար, խաղ արիր.
 Քու ւամչի-Մելվոյին բեղամաղ արիր.
 Հալբաթ էկիլ էր քո սերու Դողերձի:
 Թեջլիսի ա
 (Թեջլիս է)

||***

1. Ուզում իմ թարիփդ՝ անիմ, ճալավրեցի չուն Առաքիլ.
 Մեղափուլ կու բարդանաս, ունիս էտ փիս զուն՝, Առաքիլ.
 Քիզիքիդ զովդվում իս, յարար սվ իս դուն, Առաքիլ.
 Խասիաթդ աղվեսի է, դուն իս խո մեյմուն, Առաքիլ.
 Թե մեկ էլ դեսն զուքաս, զխիդ կոծիմ ձուն, Առաքիլ:

* Բնագրում—սուկալով:

** Հմմտ Դարբեղիբրի երգը՝ Հայ աշուղներ, II, 261—262.

*** Վերու—Թրիխսիի թաղամասն է:

**** Հմմտ. Հայ աշուղներ, II, 265—266.

1 Թարիփ—զովի, զովաստմի. 2 Մեղափուլ—հանկարձ (?), միտլ (?). 3 Զուն—քնափուր-

2. Մինձումինձ պատուավում իս, հենց գիդիս թե շահագա¹ իս,
 Ամա էլ ալամ² գիդի, ինքդ սս անմիդ գադա իս,
 Աշքարա շոքեուր իս, տակեաակ շարամդադա իս,
 Փուրդ ողերով լիքն է, քի օվ կոսե թե սադա իս,
 Յարար քիդ ինչ չառա կա, վայ էդ քո հոքուն, Առաքիլ՝
3. Ութի պես արծաթասեր արժան լիս ութի գասին,
 Դժուխկի փայ դառնաս, մախկ սաս կպրե կարասին,
 Էնդի գինի չիս ճարի, հասրաթ կուլիս լիքն թասին,
 Թե ասիր, համով գուգիմ քու սլարաեցած ին|ն| արասին,
 Էկար ու կովով ուղեցիր էրկու մինայթուն³, Առաքիլ՝
4. Մեկ քու սուս լավութինն հաղար թուման գին իս անուս,
 Մուռն ճանփի ման պալու սչկերուսդ չին⁴ իս անուս,
 Թափթափուտ⁵ շենանուս իս, հալրաթ գոգութին իս անուս,
 Պեակ է դուն մերին գնաս, շալկով կոխ հուն, Առաքիլ՝
5. Խնչրի հիմի խիսս դոսս ինք, հիմի կարեցիր էն սերն,
 Յիփոր Մարենուլ կերթաս, քիդ կու տեսնե սանուտերն,
 Դրես յասավուլ՝ գրիր, էն քու քինթ-կտրած ախպերն,
 Հաղար գուպ վուր բարգանա, չի կանա կարի իմ խերն,
 Իմացի, վուր յիս կուլիմ, ցրտին կծե լուն, Առաքիլ՝
6. Տիս՝ էս քու թարփլումին՝ ինչպես լաղութով շարիլ իմ,
 Քիդ պես մարթկերունց պարթկն լալ ամանով վառոխ իմ,
 Իրան շուրերով թաղիլ իմ, վրեն գութանն վարիլ իմ,
 Մանենուլու ջաղացն քու դովթեմեն ճարիլ իմ,
 Լավութինդ չիմացա, անիս թողութուն, Առաքիլ՝
7. Համ չախս, համ նովքիսա⁶, բեղալ ունիս էդ քու սոյին⁷,
 Ամեն օր օյադ⁸ կացի, մեկ օր յիս քիդ գուրամ օյին,
 Իդիքիդ բացրանում իս, օչով չէ համում քու բօյին,
 Ե|թ|հախ բեղամադ արիր բեղար Կամ|ն|Մելքայից,
 Պետկ է վուր ճաշն շինիս, տանիս դիրա տուն, Առաքիլ՝

ԳԵՂԱՆԵՆ-ՈՐԴԱՆԵՆ

1. Թե սուս¹¹ ունիմ, իմ դիմանս¹² անիս դու,
 Շաա բադի¹³ իմ՝ քու ձիրով սպանիս դու,
 Հեյ, նովջիման¹⁴, շաս աննման իս դու,
 Հիլ-միխակ-դարչին-սեհան իս դու,
 Մնթաուս¹⁵ ծաղիկ շայիր-չիման¹⁶ իս դու,
 Չարթունն դուս էկած օսկե փնջան իս դու,
 Ջավահիր անգին քար-բաղեղիան իս դու,
 Դուր մաներ¹⁷ իս կամ ինչպես իսան իս դու,
 Դողալներու միշունն մե նուր Յիման¹⁸ իս դու,

* Բնագրում—անթառան,

¹ Շահագա—սահիբդղի, արմալուլի: ² Ալամ—տեխարի: ³ Մինայթուն—սակե պամ (սարսկեպան): ⁴ Գեն—սկնառու: ⁵ Թափթափուտ—տրուլ: ⁶ Թասափուլ—счастье: ⁷ Թարփլումա—լավլիքություն: ⁸ Նովքիսա—նոր հարստացած: ⁹ Մայ—զեղ: ¹⁰ Օյադ—պատրաստ: ¹¹ Սուս—մեղ, կանխեն: ¹² Դիման—դաւաստան: ¹³ Բադի—լուրբալուծ: ¹⁴ Նովջիման—նախնի: ¹⁵ Չարթուն—չարիք: ¹⁶ Մաներ—պատանի: ¹⁷ Երիտասարդ:

Ինձպես մե սալումի՝ պինու՝ իման՝ իս դու.

Աշխարիս համար դամ-ու-դովրան՝ իս դու.

Հեյ, դամ-ու-դովրան իս դու.

Ետեկդ կողում վրան իս դու.

Շափողաթի՝ վրան իս դու.

Սաղ գութա, ինչ տնիս դու.

Ջարթարած սկյան իս դու.

Ջոթու՝ փալեման իս դու.

Թաք էս բանդից հանիս դու.

Մագամ՝ հոքհան իս դու.

Ինձ վուր թողնիս, Սաք չփռձանիս դու.

2. Դուն եիրին իս, դարիր Փահրադի պես.

Ինձ մի էրի էշիով Դարամ դադի՞ պես.

Դուն ծանիլ իս, յիս՝ ովչի՝ սոյադի՞¹⁰ պես.

Պատկիրքդ տննման է բազդադի՞ պես.

Մի թոյ տարեկուսած բեմուրադի՞ պես.

Մե փիքը տրա քիզի ուստադադի՞ պես.

Իշիր-ցերեկ մոյթ պահե գադի պես.

Թիզ յիս սպաշում իմ Թրիստե բաւի՞ պես.

Ինչի համա պեմ իս ննդնում յադի պես.

Մամնիրդ մուս, կոնիրդ շիմշադի՞¹¹ պես.

Կոնիրդ շիմշադի պես.

Մազա դարսած շադի՞¹² պես.

Խոսկրդ դրուստ գադի պես.

Սարքած իս սաթի պես.

Ջամալա՞ է սուրաթի պես.

Իրզրի փարվանի՞ պես.

Իռչա մաքադաթի պես.

Խալդ սիվ է սաթի՞¹³ պես.

Իսլոր լուսին տասնուհինգ օրվան իս դու.

3. Բու ջհաթեն՝¹⁴ տիս ինչպես սիվադիլ իմ.

Դիզ դովերու անջադ լիզուս բադիլ իմ.

Անջադ լիզուս բադիլ իմ.

Ջունուն՝ իմ, հորադիլ իմ.

Տարեկուսած կապիլ իմ.

Խիստ մոլորած մնացիլ իմ.

¹ Մագամ—մուսլման, մոսկեղական. ² Դի—կրի. ³ Իման կամ իմամ—առաջնորդ, ղեկավար. ⁴ Դոգրան, դամ-ու-դովրան—վալեյչուլթուն, խաթիւտն. ⁵ Ետեկաթ—շերտիկ. ⁶ Ջոթա—մեծ, սովորի. ⁷ Մագամ—վրաց, մադրամ, սովան. ⁸ Դադի—վառվառ, առտա. ⁹ Ովչի կամ ովչի—սրտորդ. ¹⁰ Սոյադի—վարպետ. ¹¹ Բազդադի—մետաքսե թաշկինակ. ¹² Բեմուրադ—անխիղճ անգաթ. ¹³ Մաւտադ—վարպետի կամ առտայի օրվա. ¹⁴ Թրիստե բադի—Христа ради, մուրադկան. ¹⁵ Շիմշադ—սոսախ մշապղտայ. ¹⁶ Շադ կամ շադա—շարան. ¹⁷ Ջամալ—լեմ, կեպուրան. ¹⁸ Իրզրի փարվան—եղբի քիսե. ¹⁹ Սաթ—մոտեիրայ. ²⁰ Ջհաթ կամ ջահաթ—սուբիվ պահառով. ²¹ Ջունուն—խելագար, ցնորված.

Հին դարդիրս բացիլ իմ.
Քեզմեն էրված քնացիլ իմ:
Պարկ Զանիլ-Ողլուցին մե ուսմեն՝ տնիս դու:

II

1. Մե թնդություն ունիս բարութ թվանդի.
Անտակ ծով իս, դեմուն² տալիս իս լանդի:
Չարմանալի ուստութինդ է փռանդի:
Իտրաթ-բարաթ³ նշխում իս փարշեփանդի.
Առափոտուց բաց կուլիս ռանգեռանդի.
Դաղցր ճկճկում իս, ձենտ է դանդի.
Օրս-ուենմբրս էրնեկ քիդ մող մառանդի.
Քու տեսնողն նուր հիդ է պալի կյանքի:
Շաա ումուդ⁴ ունիմ կյանքի.
Օվոր քիդի կու ճանդի.
Կու տառ նրան խաթանդի:
Խասա կու բերիմ փռանդի:⁵
Չոսրա ունիմ լոտոանդի:⁶
Մաշուր կոնիմ շեշտոանդի¹⁰.

Քաթ մեկ էլ մողս սոյբաթ աճիս դու:

2. Գիշիր-ցերեկ աչկես արյուն լացիլ իմ.
Տարեստարի քու դրանն կացիլ իմ.
Չիս հարցնում, թե ինչպես դիմացիլ իմ.
Արնիցս դամաքիլ իմ, չորացիլ իմ:

III

1. Պարուն Ստեփան, յադուդ¹¹ բեդամադ իս դու.
Աստված ողորմած է, փեքր¹² չանիս դու.
Էլ քու թաթուշի¹³ մեշն խան իս դու.
Մե մարթու չէ, ալամին¹⁴ ալան¹⁵ իս դու.
Հատուկ էլ վուր միմ տակու ինդան¹⁶ իս դու.
Չուն վուր ամեն մարթու մեջ ալան իս դու.
Էս թարփիցն¹⁷ ամիլ գովական իս դու:
Հատուկ մե սուլթան իս դու.
Ախաթու¹⁸ դովրան¹⁹ իս դու.
Հավ ցոդ²⁰ ու մաքան²¹ իս դու:
Մեջլիսումն մե օսկե փինջան իս դու:
2. Պարուն Ստեփան, յադուդ բեդամադ իս դու.
Դուշմաներուդ բանն դիփ հրավադ²² ա.
Իրանց մեշն սաքի միմ դ'ասավադ²³ ա.
Իբր թե քու ջահտեն²⁴ կոսին նսվադ²⁵ ա.
Ջարթիր, գլուխն տեսնողն տու գավադ²⁶ ա.

¹ Քանձ—գուր, գեղ ու դարման: ² Քեմ—վրաց, գեմի, նալի: ³ Լանդի—գունգալու: ⁴ Փռանդի—գառաթի: ⁵ Բարաթ-բարաթ—պետական, տնային: ⁶ Ումուդ—վրաց, փռանդի, հուլան: ⁷ Խաթանդի—փոռանդի: ⁸ Չարմանդի—առաք: ⁹ Մաղուդ—կամ յադուդ—մեղակ: ¹⁰ Փեքր—վրաց, փեքրի մասմունց: ¹¹ Քաթուշ—մի: ¹² Ալամ—աբխազի: ¹³ Ալան—հայկերեն: ¹⁴ Ինդան, կաս—խնդ—սեմալի: ¹⁵ Քարթի—գուլ, գովառանգ: ¹⁶ Ախաթ—մի: ¹⁷ Դովրան—վալսեյուքյուն, խրախնանգ: ¹⁸ Շոդ—խնուլ: ¹⁹ Մալան կամ մալան—բնակարան (համա, վրաց, մաքանալ): ²⁰ Հրավադ—²¹ Դասավադ կամ դասավաթ—մաժմուն: ²² Ջահտեն—գունգ, նիզուլ: ²³ Կավադ—նսվառանգ: ²⁴ Դավադ, դավա—ուլս:

Ով լսե, քիզ համար մի՞ն հանրամարտ¹ ա:

Սոյիդ² ապ թամպ³ դա

Բոյիդ մինա սամպ⁴ դա:

Ովոր տեսնե համա,

Վուր իմանա՝ իշխող ու իշխան իս դու:

3. Ջազա՝ տուր դուշմանիդ, վուր գա իմանի:

Ջարթիւ մեշկն նշան ինչպես քամանի⁵:

Գ. ԱՆՆԱՆՈՒՆ ԵՐԿԻՐԷ

1

1. Ով, սիրելի, միթե յիս ձիւր միտկն իսկի չիմ գալի:
Լեյլիս կորած Մեջլումն իմ, դարբեղար² ման իմ գալի:
Միտկում իմ սիվ սրտով կամ էսպես կսկծալի:
Ձիւր գթնում իմ սիրածս, թեպետ շատ ախ իմ տալի:
Ինչ հիտաղար ինձանից, արյան աչք իմ լալի:
Ով, սիրելի, միթե յիս ձիւր միտկն իսկի չիմ գալի:
Լեյլիս կորած Մեջլումն իմ, դարբեղար ման իմ գալի:
2. Քու Լեյլիսն յիս գառիլ իմ դմով, ինչպես սարսարի³.
Դրախանն դու էկած իս ինչպես ծաղիկ րահարի⁴.
Միշկիդ շալն սազ գուքա, մաաթիլ ջազահիւր քարի:
Տեր աստվածն քիզ պահե հարուր ու քսան տարի:
Թուդ յիս տինամ քու գալի, աշպակի թնդթնդալի⁵.
Ով, սիրելի, միթե յիս ձիւր միտկն իսկի չիմ գալի:
Լեյլիս կորած Մեջլումն իմ, դարբեղար ման իմ գալի:
3. Համ մենակ, համ հիոու սերն աշխադ դալում է:
Էրում է մուսի նման, որո ու ումրս⁶ հալում է:
Առանց քիզ չիմ դիմանում, սիրաս էնքան լալում է:
Էլ թնչ ասիմ իմ դարդն, ափաշքարա մալում է:
Յիփ կուլի մեկ էլ տեսնիմ Լեւսդ ծիծաղալի:
Ով, սիրելի, միթե յիս ձիւր միտկն իսկի չիմ գալի:
Լեյլիս կորած Մեջլումն իմ, դարբեղար ման իմ գալի:
4. Կամիւր դնալ աշխարհուս, իմ սիրեկան, արի տիւ:
Ալեյանու դու էկած իս, մե անպիւն մարքարիւս իս:
Ջարեմեն հիոու կապիւր, բարի գուրծեն բարի տիւ:
Աստված քիզ բախտավորե, աստվան պիտին արի տիւ:
Քուդցր աշկիդ բարովիմ, սրտիվս թնդթնդալի:
Ով, սիրելի, միթե յիս ձիւր միտկն իսկի չիմ գալի:
Լեյլի կորած Մեջլումն իմ, դարբեղար ման իմ գալի:
5. Համ բարիվուր բարիւրդ լուսնթակին ծնյալ իս:
Հայտնում իմ քիզ, սիրեկան, միշտ մուկումս դրած իս:
Բարալ քիզ ինչպես տեսնիմ, իրդնքումս դրած իս:
Ձէ կարելի ձիւրն տալ, աստծանից մշում⁷ իս:

² Բնագրում՝ թնդթնդալի:

¹ Հանրամարտ՝ Սոյ-Պիդ.² Թամպ-վրաց. թամպի. իւլիսն. ³ Սամպ-Ք. Ջազա-պա-
արի. ⁴ Դաճան-տղեկնածն. ⁵ Դարբեղար կամ դարբեղար-յափաշալիսն. զանգուռ:
⁶ Սարսարի-ցիղած. ⁷ Բահար-սե սուտեռ.⁸ Ումրս-լիլսն.⁹ Մշում-կեֆված (մոշա-կեֆ):

Գնա, Սահփան, ուրախ կազ, ազեղ ուժուզ¹ է սաղի.
Ով, սիրելի, մի՛թե յիս ձեր սիրելն իսկի չիս գաղի.
Լեյլի կորած Մեթլումն իմ, դարբեզար ման իմ գաղի.

||

1. Իմ սիրելի, մոզս արի, հաղ իմանում.
Թե դու խոսկիս անգաճ հանիս, բիզ գուցե գիժանում.
Ես վազ օրն յիս չտրանիմ, անքճով չիմանում.
Ահա ասեն օր ճամփիս է, գրովի իմանում.
2. Լուսնյակ էրեսզ պաշտա խաղերում.
Պոխոր² աչկերդ կու գովիմ ունքիդ ասերում.
Իոյզդ պալամ է քաշած հաքած ասերում.
Մասնիրդ չիմչիս ունիս, ձերիս բաներում.
3. Ես անանդի խիլքն կեհա արած բաներում.
Անանային, գարնան հովին վարին հաներում.
Քու մտիկ տալով հաղկեցա, միտիմ ջաներում.
Իմ սիրելան, մտիկ արա արած ուսմերում³.
4. Առաջ յիս քու մորն գովիմ, իմում քիզ, իմ յան.
Բրուլի պիս ճկճկում իս, վարթին արիւ իս.
Դոչիս մեջն սազ է գաղի մարբարիան շար.
Մտիկ տալով խիլքս տարար, ինձի արա ճար.
5. Յիս քու թարթիկն⁴ չիմ բեղրի, քանի քի ունիմ սաղ.
Մեծն խոսկով ինձ էրում իս, սիրտս անուճ իս գաղ.
Թե կամենաս, ի միտսին արի սնանք բաղ.
Իս քու Ալամզարովի քեփն անիս շաղ.

Проф. Л. Меликсет-Бек

Новооткрытый армянский рукописный сборник в грузинской
транскрипции и неизвестные ашугские песни XVII—XIX в.в.

(Р е з ю м е)

Армянские рукописи в грузинской транскрипции, так же как и азербайджанские и тюркские или турецкие рукописи и печатные книги в армянской транскрипции, в достаточном количестве представлены в наших музейных собраниях и библиотеках. Они свидетельствуют не только о добрососедских и дружественных отношениях между двумя соседними братскими народами, в одном случае—армян и грузин, а в другом—тех же армян и азербайджанцев или армян и тюрок (турок), но и о той культурной ситуации, которой следовал во-

¹ Ուժուզ—զրազ. իմեղի, եռլու : խոխոր—զրազ. խոխորի—խոխումն. ² Խաճ—զուր, գրառիցություն. ³ Թարթի—զուլի, գովառումն.

влеченный в определенную общественно-политическую орбиту тот или иной этнический коллектив, например армяне в Грузии после падения армянских царств — армянского в XI в. и киликийского в XIV в.

Одной из таких рукописей, именно в грузинской транскрипции, притом весьма оригинальной по составу и содержанию своему, является сборник из частной коллекции проживающего в Тбилиси жителя гор. Гори Якова Константиновича Хизанова, каковой сборник любезно был прислан автору настоящей статьи католикосом-патриархом всей Грузии Каллистратом.

Рукопись in folio на синей бумаге в 332 листа, в переплете, переписана в первой половине XIX в. Степаном Давидовичем Аламаровым, повидимому горцем, который упоминается в мемориальных записках (принисках), следующих после каждой главы основного текста, включенного во второй раздел сборника, посвящего характер краткого Синаксаря.

Сборник состоит из 6 разделов: в первом представлен 31 рассказ на темы ветхого и нового завета (по библии); во втором — агиографо-мартирологические и гомилетические тексты, числом до 33; причем жития и мученичества заимствованы из Синаксаря в редакции тер-Израеля первой половины XIII в.; в третьем налицо молябны: 4 — Ефрема, 1 — Афанасия и Ефрема, 2 — Григория Просветителя, 2 — Григория Нарекского и 1 — неизвестного автора, всего до 10; в четвертом сгруппированы песнопения (шараканы) на усонных и на отроков, всего до 58; в пятом собраны, с одной стороны, оды и восхваления, посвященные духу святому, спасителю, богородице, Иерусалиму, преображению, и с другой — песни о весне, веселье, любви, дружбе и пр., всего до 47; наконец, в шестом помещены неизвестные в печати стихи и агуские песни на разных языках: 4 — на грузинском, 4 — на азербайджанском и тюркском и 10 — на армянском, всего до 18, причем из армянских стихов и песен 3 принадлежат Джабел-Оглу, 3 — Степаносу, 2 — Шамчи-Мелко и 2 — неизвестному автору. Армянские стихи и песни нами публикуются здесь полностью, грузинские же приложены к нашей же статье в т. XXVI „Трудов Тб. Гос. Университета“ (1944).

Рукописный сборник особенно ценен тем, что весь материал в нем, за исключением публикуемых нами армянских песен, а также стихов на грузинском и азербайджанском или тюркском языках, изложен на древнелитературном армянском языке (грабаре), вульгаризированном под влиянием тбилисского армянского диалекта. Публикуемые же нами песни сочинены или на древнелитературном армянском (грабаре), вульгаризированном формами тбилисского армянского диалекта (Степанос), или же на тбилисском армянском диалекте с примесью грабарных форм (остальные).

Состав и содержание рукописного сборника не оставляет сомнения в том, что он специально приспособлен к запросам армян гор. Тбилиси и вообще Грузии. Значение его для изучения тбилис-

ского армянского диалекта чрезвычайно велико, как памятника промежуточного этапа между творчеством Саят-Новы (XVIII в.) и Г. Сундукянца (второй половины XIX и начала XX в.), частично же и для предшествующей Саят-Нове эпохи.